

УДК 27-47:299.5(477)«17»

Фазан В. В.

ВПЛИВ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ НА ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВНИХ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНИ У XVIII СТ.

А Освічені ченці були рушіями всього освітньо-просвітницького процесу в Російській імперії – від початку XVIII й аж до XX ст. включно. Доцільно нагадати, що перші вчені ченці на територіях, які ввійшли в цю імперію, з'явилися ще в XVII ст., і саме в Україні. Майже всі вони тоді були випускниками Київської лаврської академії.

Ключові слова: духовні осередки; церковні установи; ченці; секуляризація

Актуальність проблеми. Актуальною у сучасному українському науковому просторі є тематика просвітницької діяльності монастирів і духовних осередків, які надавали знання та виховання всім бажаючим. У сучасний час це важливо для студентської молоді, яка повинна знати та розуміти освітньо-виховні традиції українського народу.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання просвітницької діяльності частково висвітлювалося у працях І. Берднікова, В. Біднова, І. Власовського, В. Заїкіна, В. Зверінського, В. Липинського, Ф. Титова, Б. Титлінова, К. Харлампович, які намагалися через аналіз засад церковного устрою показати історичне значення монастирів у розвитку Української держави.

Формулювання мети статті та завдань. У зв'язку з тим, що дана тема майже не досліджувалася педагогічною наукою, вважаємо за необхідне розкрити просвітницько-виховну діяльність духовних осередків на українських землях для використання у сучасних умовах.

Викладення основного матеріалу статті. Як відомо, до секуляризації 1764 р. монастирі володіли великими вотчинами й отримували від них значні прибутки. Саме на ці кошти здебільшого й функціонували при обителях просвітницькі курси та школи. Можливо, ця обставина стала однією з причин протесту проти секуляризації з боку ростовського митрополита Арсенія Мацієвича, який не лише з принципових міркувань так рішуче та гостро виступив проти реформи Катерини II. Тут доречно згадати, що відкрито висловлювалися проти секуляризації саме єпископи-українці – Арсеній Мацієвич і Павло Конюскевич.

Отже, відомий указ Петра I від 30 грудня 1701 р. встановлював монастирям певне утримання – із розрахунку «по 10 рублів грошей і 10 четвєртин хліба на кожного, без

відмінності начальних і підначальних». До 1707 р. було підготовлено опис церковного майна, який уточнили в 1710-му. І якщо матеріальний збиток Церкви за перший період діяльності відновленого Петром I Монастирського приказу (1701–1720), до його підпорядкування Святійшому Синоду, склав 6 407 дворів, то, як справедливо зауважував А. Зав'ялов, «з морального і юридичного боку діяльність Приказу залишила в церковно-майновому праві слід значно більш руйнівний» [2, с. 201]. Історик мав на увазі, що такими радикальними урядовими заходами за правління Петра I було підірвано загальну віру в невідчужуваність церковних надбань і в їхню достатню захищеність церковними традиціями і звичаями та, нібито теж державними, «несудимими» грамотами. Історичні умови та обставини діяльності Церкви в Російській державі, що дедалі більше централізувалася, неминуче породжували такі явища в галузі майнового права, які були пов'язані винятково із зовнішніми подіями та виникали з політичних міркувань. І якщо церковна влада вважала своє право на нерухомість, яка належала їй у ту чи іншу епоху, природним і таким, що відповідає древнім канонам, то державна влада, зі свого боку, практично з початку московського «збирання земель» так само природно виявляла тенденцію до взяття церковних маєтностей під державний контроль і використання їх за необхідності у власних цілях. У передпетрівські часи така тенденція в загальних рисах проявилася в Уложенні 1649 р., і саме цим правовим документом можна датувати початок вторгнення державної влади не лише в церковне життя, а, безпосередньо і з вельми конкретним «інтересом», у церковні володіння [2, с. 203].

Однак, як уже згадувалося вище, Петро I у церковній політиці став лише продовжувачем і завершувачем тен-

денцій, закладених за царювання його батька, Олексія Михайловича. До часу запровадження «Духовного регламенту» (1721 р.) питання про секуляризацію церковних маєтностей було вже, в принципі, вирішене. І якщо практичне її здійснення розтяглося більш ніж на 40 років (до катерининських «штатів» 1764 р.), то причини цього треба шукати в неусталеному перехідному характері всієї еволюційної системи Російської імперії (зі Святійшим Синодом включно), у повільності роботи і некомпетентності різноманітних державних комісій та інстанцій, які то виникали, то зникали, то реформувалися й змінювали одна одну, і, нарешті, в природному консерватизмі церковної, а частково й суспільної свідомості. Досить лише згадати зовнішню схему бюрократичної тяганини з нескінченними перетвореннями установ, покликаних опікуватися вилученими з церковного управління статками. Так, скасований у 1720 р. Монастирський приказ, уже наступного року відновлює свою діяльність, але вже «під дахом» Синоду; останній при самому своєму відкритті в «доповідних пунктах» государю констатував, що церковні вотчини внаслідок світського управління «пришли в скудость и пустоту». Через чотири роки, 14 грудня 1724 р., Монастирський приказ перейменовується в «Камор-контору Святійшого Синоду» [2, с. 204]. 29 вересня 1726 р. її змінює Колегія економії Синадального управління, яку, в свою чергу, 15 квітня 1738 р. з компетенції Синоду передають у підпорядкування Сенату. 15 липня 1744 р. указом імператриці Єлизавети Петрівни цю Колегію було скасовано, а всі прибутки, якими вона розпоряджалася, повернуто, як і раніше, в управління Святійшого Синоду. У 1762 р. Колегію економії було відновлено і того ж року ліквідовано, та вже в 1763-му ця установа знову почала працювати – і діяла аж до 1786 р. Після реорганізації губернських установ існування такої структури втратило сенс [1, с. 242].

Указ Єлизавети 1744 р. про повернення церковних прибутків у розпорядження Синоду не означав, що «церковнолюбна» цариця має намір залишити церковні надбаня в юрисдикції Церкви, адже всього через чотири роки, 1 жовтня 1748 р., імператриця веліла: «подать верные и исправные ведомости ... коликое число за которым монастырем мужеска пола душ и что с них (с вотчин) собирается доходов». Наступні події засвідчили, що, попри тяганину і зволікання церковної та світської адміністрації, справа все ж рухається у бік остаточного вилучення церковних статків. Затримки ж мали місце і з об'єктивних, і з суб'єктивних причин (приміром, 1749 р. Троїце-Сергієва лавра звітувала, що її маєтності знаходяться в 45-ти різних містах, а тому необхідну відомість їм скласти вельми непросто). Та, врешті, до 1754 р. звідні дані про кількість душ, які числились за архієрейськими будинками і монастирями Російської імперії, «центром» були отримані. Таких за «єлизаветинськими» відомостями виявилось аж 851 078 душ (це лише чоловіків) на 20 тисяч населених пунктів [1, с. 243].

Петро III, хоча правив дуже недовго (1761–1762), все ж устиг зробити наступний важливий крок у напрямку секуляризації: указом від 21 березня 1762 р. управління церковними і монастирськими маєтками було виведено з підпорядкування Синоду і передано відновленій тоді ж Колегії економії. Як орган державної влади, підлеглий Сенату, Колегія управляла маєтками через відставних офіцерів, що було передбачено ще Єлизаветинським указом від 30 вересня 1757 р. Указ Петра III, як і багато інших його ініціатив, виявився вкрай непопулярним. Більше того, Катерина II, яка невдовзі взяла владу в свої руки і прагнула морально та релігійно виправдати усунення від влади свого чоловіка-невдахи, отримала змогу посилатися на цей документ – як на прецедент, небезпечний для Церкви. Уже 12 серпня 1762 р. вона повернула вотчини в управління духовної влади, однак заявила, що це тимчасово. І справді: 29 листопада того ж року, тобто всього через кілька місяців, імператорським указом було створено спеціальну Комісію з духовного майна, яка отримала від самодержиці вельми детальну інструкцію: «Ми бажаємо, щоб церковне майно краще спрямовувалося на справу Божу, тобто на утвердження благочестя і на користь народну». Пункт 5 інструкції проголошував: «Визначивши прибутки грошові та хлібні в кожній єпархії, монастирі та в усіх інших духовних місцях, потрібно створити штати кожної єпархії, тобто архієрейського дому, монастиря й собору, з огляду на достоїнство сану і достаток маєтностей, щоб визначення було благопристойним, неганьблливим і непринадливим. Штати подати до найвищої конфірмації».

До складу Комісії з «духовного» боку ввійшли митрополит Новгородський Димитрій (Сеченов), архієпископ Петербурзький Гавриїл (Кременецький) та єпископ Переяславський Сильвестр (Страгородський) [1, с. 244].

У цьому контексті треба згадати, що XVIII ст., особливо перша його половина, у Росії традиційно вважається часом «українського» впливу і навіть засилля вихідців з України у вищому ешелоні церковної ієрархії. Дійсно, так звані «петровські архієреї», автори і діячі синодальної реформи, переважно були «малоросами» (Стефан Яворський, Феодан Прокопович, Феодосій Яновський). Ця ситуація почала змінюватися після сходження на престол Катерини II. Як справедливо зауважував А. Карташов, автор «Очерков по истории Русской Церкви», «особовий склад Комісії забезпечував урядові цілковиту слухняність ієрархії – всі були нового, великоруського набору». Справа в тому, що архієреї-«великороси», на чолі з архієпископом Новгородським Димитрієм (Сеченовим), відразу ж засвідчили свою довіру світській владі, готовність скинути із себе тягар господарських землевласницьких клопотів і перейти на становище слуг єдиної релігійно-державної цілісності Росії, які оплачуються з єдиного казенного джерела [4, с. 230]. Архієреї-«великороси» легко прийняли «штатне», тобто державне, утримання Церкви – на відміну від «малоросів», які глибше ввібрали в свою психологію західні впливи і так званий польський (сиріч європей-

ський) шляхетський гонор. Дворянсько-землеробський побут ототожнювався в їхньому розумінні та сприйнятті з духом християнської свободи й церковної автономії. Із цієї причини Російська імперія «духовно» будувалася й «цементувалася» саме «великоросами» з єпископатом включно. Логічно, що всі нечисленні приклади протидії введенню штатів пов'язані, як уже згадувалося, з ієрархами українського походження (Арсеній Мацієвич, Павло Конюскевич, Феофан Леонтович) [4, с. 231]. Від світської влади в Комісію були призначені: граф І. Воронцов, який понад усе любив «особистий спокій», «гнучкий за всіх режимів» князь О. Куракін, «безликий» князь С. Гагарін, обер-прокурор Святійшого Синоду князь О. Козловський та «найбільш діяльний і честолюбний» Г. Теплов. Згодом до її складу будуть введені нові члени: В. Суворов (батько знаменитого полководця) і новий обер-прокурор Синоду І. Меліссіно (з 10 червня 1763 р.). Змінювався і склад церковних учасників цього органу влади, оскільки у 1767 р. помер митрополит Димитрій (Сеченов) і на його кафедрі був поставлений Гавриїл (Кременецький); останнього в 1770 р. перемістили на Київську кафедру, а замість нього в Комісію ввели архієпископа Гавриїла (Петрова). Офіційно Комісія з питань церковного майна існувала до 21 січня 1797 р., коли була скасована новим спадкоємцем престолу – Павлом I [4, с. 233].

Перше засідання цього органу відбулося 2 грудня 1762 р., а вже 29 січня наступного року він вірноповідно звітував про початок опису церковних вотчин. 6 червня 1763 р. була видана Інструкція для відновленої Колегії економії. У преамбулі імператриця Катерина II знову підтверджувала принципи попередніх своїх указів: що привласнювати собі церковні надбання державна влада нібито не має наміру; що обов'язок піклуватися про Церкву є одним із найважливіших державних справ; що ставлення держави до церковних маєтностей повністю визначається указами ще Петра I (а отже, вона, як імператриця, лише виконує – після низки невдалих експериментів – заповіт великого реформатора Росії).

Та вже 26 лютого 1764 р. цариця видала свій знаменитий указ про церковні штати, який підбив підсумок багаторічним зусиллям уряду з націоналізації монастирських маєтностей. За ним усе майно, що належало Святійшому Синоду, єпархіальним кафедрам, монастирям і парафіям, остаточно передавалися Колегії економії. В її розпорядження переходили також понад 910 тисяч монастирських селян (малися на увазі тільки ревізійні душі, тобто особи чоловічої статі, без урахування членів їхніх родин) [4, с. 235].

На утримання церковних установ, включно з монастирями, держава виділяла певну суму, пропорційну розміру націоналізованої в них землі. Так сформувалися знамениті монастирські штати, які й визначали: 1) кількість монастирів, що отримували щорічне державне утримання; 2) розмір цього утримання, відповідно до «класності» (вводило-

ся три класи монастирів); 3) кількість ченців у монастирі кожного класу.

Наслідки таких заходів відомі: численність обителів у країні різко скоротилась; багато монастирів або закрилися, або злилися з іншими; певну кількість їх було «винесено за штати», тобто їм дозволялося продовжувати своє існування, але без жодної державної підтримки. Зрозуміло, як справедливо відзначали дослідники цього періоду церковної історії, поділ монастирів на штатні та позаштатні підривав основи монастирського статусу.

Секуляризація 1764 р. – логічне завершення заповіданої Петром I державної політики стосовно Церкви – надзвичайно вплинула не лише на устрій, обставини функціонування та особливості тодішнього чернечого життя, а й на весь наступний розвиток російських та українських монастирів, оскільки багато в чому визначила його. Історики дивуються, що чернецтво, яке різко втратило не лише основні джерела свого існування, але й способи та методи впливу на духовний і моральний стан народу, ні в 1764 р., ні згодом не виявило жодного дієвого протесту. Адже введені Катериною II церковні штати, хоча й визначали норму численності монастирів і ченців, усе ж не були замкненою системою, на яку ніщо не впливало, а 1764 р. був не першим і не останнім у процесі скорочення обителів. Реально секуляризацію розпочав ще Петро I, на самому початку XVII ст., а монастирі продовжували закриватися аж до середини XIX ст. За цей період, тобто з 1701 р. до середини XIX ст., перестали існувати 984 монастирі, тобто дві третини від кількості діючих до початку церковних реформ [4, с. 235].

Згідно із законодавчим актом від 26 лютого 1764 р., в монастирські штати були записані: три лаври (Києво-Печерська, Олександрівська і Троїце-Сергієва), 187 чоловічих монастирів (37 – першого класу, 50 – другого і 100 – третього) і 87 жіночих (відповідно: 15, 25 і 47 обителів). Усього на 225 штатних монастирів передбачалося 257 980 руб. 90 коп. державної субсидії. Для порівняння: до реформи Церква отримувала одного тільки селянського оброку з (відібраних) вотчин 1 566 229 руб., і це без урахування інших прибутків із тих же вотчин. Однак не треба забувати, що при цьому вона фінансувала при кожному монастирі школи, а також семінарії та академії разом із викладацьким складом [3, с. 122].

Після 1764 р. було видано кілька нових указів, які дещо поліпшили стан православних обителів. Уже за правління Катерини II дозволялося відкривати нові та відновлювати колишні монастирі, але, зрозуміло, щоразу з відома та дозволу найвищої влади. Імператор Павло був ще «м'якшим»: у 1797 р. він дозволив монастирям збільшити ті земельні наділи, які ще лишалися в них, до 30 десятин, а також мати млини і рибні ставки. Тоді ж було змінено і штатні субсидії для обителів, майже вдвічі зросли виплати на утримання братії, навіть позаштатні монастирі стали отримувати від казни щорічну невелику допомогу (300 руб.) [3, с. 122].

Не надто покірна й часом окрема позиція деяких церковних ієрархів українського походження була причиною, через яку імператриця Катерина II стала з недовірою ставитися до «малоросів». Після 1764 р. вона посилено піклувалася про те, щоб архієрейські кафедри «обсадити» росіянами, адже на той час у Росії із 26-ти єпархіальних архієреїв лише 12 були «великоросами» [3, с. 124].

Висновки. У цьому контексті зауважимо, що освічене чернецтво тодішньої Росії складало особи, які постригалися в ченці після отримання вищої освіти в духовних академіях (а таких закладів освіти, які могли б рівнятися на Київську академію, в Росії ще не існувало). Тим часом саме освічені ченці були рушіями всього освітньо-просвітницького процесу в Російській імперії – від початку XVIII й аж до XX ст. включно. Доцільно нагадати, що перші вчені ченці на територіях, які ввійшли в цю імперію, з'явилися ще в XVII ст., і саме в Україні. Майже всі вони тоді були випускниками Київської академії. Вони приїжджали до Мо-

скви й, оскільки там не вистачало освічених богословів, брали у свої руки всю педагогічну діяльність, спочатку в Московській слов'яно-греко-латинській академії, яка була заснована в 1687 р. і практично сама ще «вчилася» у значно старшої та впливовішої Київської, а в XVIII ст. – і в новоутворених духовних семінаріях [3, с. 127].

📖 Список використаних джерел

1. Барсов Т. Н. Синодальные учреждения прежнего времени. СПб., 1897. С. 242–249.
2. Завьялов А. А. Вопрос о церковных именах при императрице Екатерине II. СПб., 1900. 390 с.
3. Знаменский П. В. История Русской Церкви. Москва, 1996. 346 с.
4. Карташёв А. В. Очерки по истории Русской Церкви. Том 1 и 2. Париж, 1959. 785 с.

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 08.06.2018 р.

Фазан В. В. Влияние секуляризации на просветительско-воспитательную деятельность духовных очагов Украины в XVIII в.

Ⓐ *Образованные монахи были двигателями всего образовательно-просветительского процесса в Российской империи – от начала XVIII и вплоть до XX века включительно. Целесообразно напомнить, что первые учёные монахи на территориях, вошедших в эту империю, появились ещё в XVII в., и именно в Украине. Почти все они тогда были выпускниками Киевской лаврской академии.*

Ключевые слова: духовные очаги; церковные учреждения; монахи; секуляризация

Fazan Vasyl. Influence of Secularizing on Educational Activity of Spiritual Centres of Ukraine in the XVIII-th Century.

Ⓐ *The well-educated monks were the drivers of the whole educational process in Russian empire from the beginning of the XVIII-th up to the XX-th centuries. It is desirable to recall that the first well-educated monk in areas those were included in this empire, appeared in the XVIII-th century in Ukraine. Almost all of them were graduates of the Kyiv Academy.*

Key words: spiritual centers; religious institutions; monks; secularization